

Mijn leven dank ik aan de bommen

Henny Brenner

Mijn leven
dank ik aan
de bommen

Een Joods meisje in Dresden

Met een voorwoord door Iring Fetscher
en een nawoord door Michael Brenner

Aldo

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Das Lied ist aus*
© Wallstein Verlag, Göttingen 2017
www.wallstein-verlag.de

Nederlandse uitgave:
© 2018 uitgeverij Aldo Manuzio – Kampen
Aldo is het non-fictielabel van Aldo Manuzio
www.aldomanuzio.nl

Vertaling: Leo van Santen
Omslagontwerp: Wallstein Verlag / Brainstorm
met gebruikmaking van een foto van het in de oorlog verwoeste
Dresden © Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitäts-
bibliothek (SLUB) Dresden, Deutsche Fotothek en een foto uit het
privébezit van de auteur

Opmaak binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN 9789492600042
NUR 320

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden ver-
veelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of
openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Herinneringen – een voorwoord	7
Voorspel in de hel	15
De misjpoche	19
Jeugdimpresies	31
Wasdag	37
Theaterbezoek	45
Verandering van school	49
Buitengesloten	57
Met een Jodenster voor de Duitse bewapening	67
Dwangarbeid in de cartonnagefabriek	85
Alleen een aanval kan ons redden	95
Wachten op het einde	103
Bevrijd – en toch vol angst	107
Opnieuw bedreigd	119
Weer alles verloren	121
Aankomst in het Westen	129
Nawoord	135
Herkomst afbeeldingen	141

Herinneringen – een voorwoord

Twee jaar geleden ontmoette ik mijn collega Michael Brenner uit München, die daar een leerstoel voor de geschiedenis van het Jodendom heeft. Van hem hoorde ik voor het eerst dat zijn ouders in Dresden patiënten van mijn vader waren geweest en dat mijn vader voorkomt in het boek van zijn moeder Henny Brenner *Mijn leven dank ik aan de bommen – Een Joods meisje in Dresden*. Ik wist wel dat mijn vader, na zijn ontslag als hoogleraar door de nazi's, in zijn praktijk als arts veel tegenstanders van de nazi's en Joden had geholpen, maar details kon en wilde hij zijn kinderen toen niet vertellen voor het geval ze daar per ongeluk met anderen over spraken, wat hem in grote moeilijkheden zou brengen. Zelfs zijn trouwe assistente, die ik na de val van de DDR een keer in een rusthuis heb bezocht, wist van niets. Alle personen met wie mijn vader om politieke redenen of om te helpen contact opnam, waren gewoon als patiënt geregistreerd, vaak als bestralingspatiënt, om hun aanwezigheid voor niemand verdacht te laten lijken.

In het boek van Henny Brenner las ik dat zij – als dochter van een Joodse moeder en een niet-Joodse vader – volgens de bepalingen van de naziwetten een Jodenster moest dragen, omdat ze – zoals haar moeder wilde – ervoor had

gekozen haar toekomstige kinderen Joods op te voeden. Haar liefdevolle vader was het daarmee eens geweest. In alle zogenaamde gemengde huwelijken was het lot van de Joodse ouder en de kinderen afhankelijk van de vraag of de niet-Joodse partner zijn echtgenote of haar echtgenoot vasthield en in leven bleef. Hoe cynisch en bureaucratisch er in dit opzicht werd geredeneerd, blijkt uit het voorbeeld van een Berlijnse jurist die, na de dood van zijn niet-Joodse vrouw bij een bombardement, naar Auschwitz werd gedeporteerd en omgebracht. Bij de partner en in leven blijven was voor het lot van zulke gezinnen de voorwaarde om (waarschijnlijk) te overleven. Door alle mogelijke pesterijen probeerde de overheid de niet-Joodse partner tot scheiden aan te zetten. Als Henny Brenners vader was gescheiden van zijn vrouw, zou hem zijn filmtheater niet zijn afgenomen! Toen hij uiteindelijk werd opgeroepen voor tewerkstelling bij de Organisation Todt, heeft mijn vader hem door middel van een medisch attest behoed voor dit levensgevaarlijke lot – een van de velen die hij als arts op ongewone wijze kon helpen. Hierover sprak hij dus niet bij het middageten in aanwezigheid van zijn vrouw en kinderen, maar hij vertelde wel dat hij fanatieke en laffe nazi's die ziektes simuleerden, graag een doktersverklaring weigerde met gezagsgetrouwe nazi-argumenten als: 'U wilt toch onze Führer en het vaderland niet in de steek laten!'

We woonden enige tijd in Blasewitz in de Schubertstraße 4, een huis waarvan nu geen steen meer overeind staat. Dat was niet heel ver bij Henny Brenner vandaan, misschien hebben we zelfs een paar keer geschaatst op de ijsbaan midden in het nabijgelegen Waldpark, waarbij ik eerder het jonge meisje bewonderde dan zij de onhandige schaatser. Na het ontslag van mijn vader verhuisden we in 1935 naar de binnenstad, waar onze woning zich in het-

zelfde huis, Christianstraße 9, bevond als de praktijk. Van daaruit kon ik vaak door het geliefde oude centrum zwerfen – vooral de straten rond de Frauenkirche en de Altmarkt – en soms ook antiquarische boeken ontdekken.

Op mijn gymnasium, dat de naam droeg van een Saksische koning (koning Georg), had ik vier Joodse klasgenoten. Toen ik in 1932 in de zesde kwam, waren de leraren tegen iedereen even vriendelijk, maar twee jaar later veranderden sommigen merkbaar van toon en dreven op een onaangename manier de spot met de naam van een Joodse leerling die Pfginst heette. De meesten van ons stonden perplex en begrepen niet waarom een tekenleraar, die tot 1933 werd beschouwd als vooruitstrevende aanhanger van de moderne schilderkunst, opeens zo was veranderd. Bewonderd hebben we hem in ieder geval niet. Anders dan hij namen nationaal-conservatieve docenten overigens een eerder zakelijke en stiekem kritische houding aan ten opzichte van de ‘nieuwe tijd’. In de loop der jaren verliet de ene Joodse leerling na de andere de school. Toen de eerste met zijn familie naar Engeland reisde, waren niet alleen zijn Joodse klasgenoten jaloers op hem.

Het meeste plezier beleefden we aan een oude godsdienstleraar, die sarcastisch vertelde over de barbaarse figuren uit de vroege Germaanse tijd in contrast met de humane grootsheid van de goden uit de klassieke oudheid. Met mijn klasgenoot Wasser, die naast me zat, sprak ik in de zomer van 1934 over de gevaren die we zagen opdoemen na de aanstaande dood van rijkspresident Hindenburg. Hoewel we de corrigerende invloed van de ‘oude heer’ overschatten, was onze angst niet geheel ongegrond.

Op Henny Brenner en haar ouders (alleen haar vader hoefde geen Jodenster te dragen) reageerden medeburgers meestal onverschillig, soms ook vijandig en slechts zelden

met medeleven en hulp. Onder de geleidelijk toenemende beperkingen – verbod op het bezoeken van theater en bioscoop, het zitten op parkbanken, het gebruikmaken van de tram – en onder veelal te zwaar werk hebben ze jarenlang geleden. Het meest in de jaren na november 1938 en in de oorlog.

De Kristallnacht van 9 op 10 november 1938 beleefden mijn ouders en de kinderen als een volgende stap richting totale onrechtsstaat. Deze keer kon mijn vader zich ook tegenover zijn gezin niet inhouden. Schandalig en cynisch noemde hij de bewering van rijkspropagandaminister Goebbels dat de Duitsers overal in het land spontaan synagoges in brand hadden gestoken en Joodse winkels hadden verwoest en geplunderd en dat talrijke Joden vervolgens door de politie (of de SA?) waren gearresteerd. Iedereen die een beetje bij zijn verstand was, moest snappen dat het om van ‘bovenaf’ bevolen, geplande en gecoördineerde gewelddadigheden ging. Als excuus diende de wanhoopsdaad van een Joodse jongen, Herschel Grynszpan, die uit protest tegen de uitzetting van zijn ouders naar Polen in Parijs op diplomaat vom Rath had geschoten. Om deze daad gewichtiger te maken werd het slachtoffer postuum bevorderd.

De Synagoge van Dresden was een architectonisch juweel, gebouwd door dezelfde architect als die van de opera – Gottfried Semper. Een dappere brandweerman heeft de ster van de toren van de synagoge gered en in veiligheid gebracht. Op de plaats van de oude synagoge staat nu een modern gebouw, dat Henny Brenner mij bij een gemeenschappelijke tocht door Dresden kon laten zien. Veel inwoners van Dresden hebben niet alleen voor het herbouwen van de Frauenkirche geld gegeven maar ook voor de nieuwe synagoge.

Tussen 1941 en het einde van de oorlog was ik telkens maar een, twee weken op bezoek in Dresden, waardoor ik de beruchte Jodenster voor het eerst in Nederland zag. Toen ik het Rembrandthuis in Amsterdam bezocht, bleek het in de Joodse buurt te liggen. In een antiquariaat werd ik vriendelijk geholpen door een man die met een davidster als Jood werd aangeduid. Toen ik drie dagen later terugkwam, was hij verdwenen. ‘Hij is naar een werkkamp in Polen gestuurd’, zei de eigenaar en vroeg mij of ik zijn adres kon achterhalen, want hij zou hem graag iets sturen. Hoewel ik twijfelde of dat kon, beloofde ik ernaar te informeren. Zoals te verwachten was, tevergeefs.

In de zomer van 1943 kwam ik in een hotel in Riga met Joodse mensen in aanraking, die waren aangesteld als bedienden. Een van hen vroeg of hij mijn koffer naar mijn kamer mocht dragen. Hoe pijnlijk ik het ook vond dat ik door een oudere heer werd geholpen, ik moest het toelaten. Misschien was hij een van de Joden uit Dresden over wie Henny Brenner schrijft dat ze naar Riga werden gedeporteerd. Met geen mogelijkheid kon ik een eerbiedwaardige oudere heer een fooi geven. Verlegen reikte ik hem bij het afscheid de hand. Te laat realiseerde ik me dat een groter geldbedrag – als soldaat hadden we nauwelijks contant geld nodig – hem misschien had kunnen helpen.

Eind 1944 werd mijn eenheid vanuit Baltisch gebied verplaatst naar Oost-Pruisen. Daar hoorde ik op 14 februari 1945 via een van onze radio’s over de grote aanval van de Royal Air Force op Dresden. De nazipropaganda sprak over terreuraanvallen, maar verzweg het precieze aantal slachtoffers. Al gauw deden er daarom overdreven geruchten de ronde, en ik vreesde natuurlijk voor het leven van mijn ouders en hun andere kinderen. Pas twee weken na de aanval had ik eindelijk de zekerheid dat ze de aanval – in

ons zwaar beschadigde woonhuis – hadden overleefd, terwijl de praktijk in de binnenstad volledig was bedolven onder het puin.

Onder de vele doden over wie mijn vader berichtte, bevond zich ook een van zijn beste vrienden, met wie hij open over politiek kon spreken. In een door vlammen verlicht huis had dr. Ruprecht nog zijn gezin gesproken en getroost, voordat hij uiteindelijk stierf.

Door de vernietiging van de bureaucratie en de chaos die de vlucht van hele gezinnen tijdens het bombardement had veroorzaakt, konden sommige mensen die al op de nominatie stonden door de nazi's te worden gedeporteerd, op het laatste moment aan dit gevaar ontsnappen. Onder hen ook Henny Brenner en haar familieleden en Victor Klemperer.

Enkele politieke gevangenen konden ontkomen, omdat er een gevangenis was getroffen.

De indruk die het verschrikkelijke bombardement maakte op de tegenstanders van de nazi's in Dresden, was ambivalent: enerzijds rouwden ze om de vele doden (tegenwoordig wordt aangenomen dat het er 35.000 waren) en de verwoesting van historische gebouwen, anderzijds liet het succes van de aanval duidelijk zien dat de oorlog definitief was verloren en dat het einde van de naziheerschappij zich aftekende. Degenen die het onder deze omstandigheden lukte zich aan vervolging te onttrekken, mochten nu zelfs dankbaar zijn. Mijn vader, die ongeschikt was verklaard voor het leger maar voorbeeldig had gewerkt als hoofd van een eersthulp post van de luchtbeschermingsdienst, berichtte mij niet zonder enige tevredenheid dat hij 24 uur lang als arts ongeveer 800 gewonden en mensen die rook hadden ingeademd, had verzorgd. Terwijl gowleider Mutschmann zich in veiligheid had gebracht, ging mijn vader, zodra het bombarderen was gestopt, op weg om te helpen.

Toen ik samen met Henny Brenner het afgelopen jaar – op uitnodiging van Deutschlandradio – door onze stad reed, kwamen er voor ons beiden weer verschillende herinneringen boven: Henny's vroegere school, waarin nu basisschoolleerlingen onwetend rondspringen; de – op die dag helaas gesloten – Joodse begraafplaats, waar de namen van haar grootouders op een grafsteen staan; het hoofdgebouw van mijn gymnasium, dat nu bij een ziekenhuiscomplex hoort en waarin ik de plaats ontdekte waar vroeger een gedenkplaat voor de gesneuvelden van de Eerste Wereldoorlog hing. Het schilderij in de stijl van George Groz liet de nieuwe, in 1934 aangetreden rector verwijderen en vervangen door een kitscherige afbeelding, die de kameraadschap aan het front moest benadrukken. Ik ben bang dat ons toen nog niet duidelijk was wat deze officiële verheerlijking van de oorlog, die een realistisch beeld verdrong, voor ons zou betekenen. In 1939 sneuvelde in Polen de eerste leerling uit mijn klas. Mijn moeder brak naar aanleiding van het nieuws over de oorlog in tranen uit. Op mijn opmerking dat er toch relatief weinig Duitsers waren omgekomen, was haar reactie: 'Ik rouw ook om de vele dode Polen.' Een goede vriendin van mijn ouders, die als arts in Ludwigsburg leefde, was kort voor de oorlog met een Poolse collega verloofd.

Wanneer je tegenwoordig vanaf de Neustädter Ufer het silhouet van Dresden bekijkt, ziet het er bijna net zo uit als voor de oorlog. Bij nadere bestudering ontbreken echter vooral de mooie oude woonhuizen in de nauwe straten van het centrum, die zijn verdrongen door een veel te groot geworden Altmarkt en nooit meer in de oorspronkelijke staat kunnen worden hersteld. Nog treuriger is het dat de menselijke ziel van de stad heeft geleden door het verdwijnen van een groot gedeelte van de ontwikkelde bourgeoisie

en de Joodse burgers die daar deel van uitmaakten. Onlangs ontmoette ik bij toeval in Berlijn een lid van de bankiersfamilie Arnhold, die wegens haar mecenaat voor Dresden zeer belangrijk was. Ik riep in herinnering dat ik in 1932 nog in het Arnhold-Bad had gezwommen, dat daarna door de nazi's werd omgedoopt tot Günzwiesenbad en sinds 1947 weer Arnhold-Bad heet. Mijn vader vertelde een keer over de inspirerende lezingen ten huize van Arnhold en welke interessante ontmoetingen hij daar had.

Het bankiershuis Arnhold-Bleichröder – nu in New York – voelt zich nog steeds verbonden met Dresden en heeft bijgedragen aan de wederopbouw van de stad, niet alleen van de synagoge. Maar de nieuwe Joodse gemeente bestaat bijna uitsluitend uit vluchtelingen uit de voormalige Sovjet-Unie. Het zal nog enige tijd duren, tot de zware last van het verleden niet alleen uiterlijk maar ook innerlijk is afgelegd. Henny Brenners geschiedenis herinnert aan de verliezen.

januari 2005
Iring Fetscher

Voorspel in de hel

Aan de bommen die in de gedenkwaardige nacht van 13 op 14 februari 1945 de stad Dresden met de aardbodem gelijkmaakten, dank ik mijn leven. Wat moest er allemaal zijn gebeurd om iemand tijdens de meest verwoestende ondergang die een Duitse stad ooit trof, opgelucht te laten ademhalen? Wat moest er in het hoofd van een twintigjarig meisje omgaan, dat de verwoesting van de sinds haar kindertijd vertrouwde omgeving beschouwde als het wonder van haar eigen overleving? Dit wil ik proberen te vertellen, te beginnen met de nacht die voor ons en voor alle andere inwoners van Dresden een beslissend keerpunt betekende.

Voor mijn familie en de overige ongeveer honderdzeventig nog in Dresden levende Joden zag dit keerpunt er echter een beetje anders uit dan voor honderdduizend mensen om ons heen. Voor ons was het al twaalf jaar nacht, en voor het eerst zagen we nu, te midden van een onbeschrijfelijke hoeveelheid leed en ellende, de dag aanbreken. Zoals iedereen, dacht ik in de uren van het bombardement: Dit is Dantes Inferno op aarde. En toch wist ik: Alleen door dit Inferno kunnen we ons redden. Terwijl de hele stad hilde, juichten wij. Ook ons huis was weggebombardeerd, ook wij waren bang ingesloten te worden door de vuurzee,

Bergen verkoalde lijken langs de rand van de weg.

ook wij verstijfden van binnen bij het zien van de bergen verkoalde lijken langs de rand van de weg. En toch, voor de eerste keer sinds jaren waren we vrij.

Ook wij liepen, met onze laatste bezittingen in een kleine rugzak, door de brandende huizenzee. Alleen bevonden zich in onze rugzak, naast persoonlijke documenten en foto's, een paar kostbaarheden en de met een grote 'J' afgestempelde levensmiddelenbonnen, nog iets anders: een van onze kleding afgescheurde gele ster en een grijs deportatiebevel. Voor het eerst na meer dan duizend dagen prijkte de gele ster, die passanten telkens weer aanleiding had gegeven ons te bespuugen en uit te schelden, niet meer op onze borst. Het document in mijn rugzak was gedateerd op 12 februari 1945, de vorige dag dus, en had als afzender 'De vertrouwensman van de Rijksvereniging van de Joden in Duitsland voor het district Dresden.' Naast mijn voornaam Henny stond de verplichte toevoeging Sara en daaronder de tekst: 'Op bevel van

de bevoegde instantie, de Geheime Staatspolizei Dresden, draag ik u op op vrijdag 16 februari 1945 om 6.45 uur precies in het perceel Zeughausstraße 1, begane grond rechts, te verschijnen. U dient er rekening mee te houden dat u buiten Dresden te werk wordt gesteld.’ Natuurlijk wisten we dat tewerkstelling synoniem was aan het concentratiekamp. En we wisten ook dat we deze oproep niet zouden volgen. We moesten, zo stond er verder, bagage en marsproviand meenemen: ‘1 koffer of 1 rugzak (niet allebei) mag worden meegenomen. Afmeting en gewicht van de koffer of rugzak mogen niet groter zijn dan de maten voor handbagage. U dient er rekening mee te houden dat u de bagage over een langere afstand zelf moet dragen.’ Kleding, schoenen en een deken mochten we inpakken, ‘waardepapieren, deviezen, spaarbankboekjes, lucifers, kaarsen’ daarentegen niet.

‘Alleen een aanval kan ons redden,’ zei mijn vader. We waren vastbesloten om onder te duiken, maar dit zou weinig succesvol zijn geweest zonder de grote chaos die het bombardement veroorzaakte. Wat mijn vader in zijn wanhoop hoopte, werd waarheid. Het was evenwel veel erger dan iemand van ons zich had kunnen voorstellen, ook voor een deel van de kleine groep Joden die in Dresden van de aanzienlijke gemeente met 6000 leden was overgebleven. Een van de zogenaamde Jodenhuizen, waarin Joden waren ondergebracht, werd namelijk door bommen geraakt. De bewoners stikten in de kelder van het huis, wat we nog niet wisten, toen we ons verder door de straten worstelden, langs kapot gebombardeerde bruggen, en ons lieten vallen op het gras van de Elbwiesen. We hoorden dat de Gestapo in brand stond en juichten: ‘Nu zijn al onze dossiers vernietigd!’ We konden toen niet vermoeden dat Gestapo-ambtenaren onze dossiers van tevoren in veiligheid hadden gebracht. Ook in deze uren, waarin zeer veel mensen verbrandden, hadden ze